

у ствари, ишла дуж ових предстража (одн. стража, како су их устаници називали). Грамберг је навео и један податак који може да послужи као пример о томе колика може бити удаљеност утврђене предстраже и границе од главног пограничног утврђења. У првој маршрути, на крају, Грамберг говори о наставку пута од Делиграда до Ниша (којим он није прошао, већ је обавештење свакако добио од устаника) и помиње један „утврђени форпост“ који је двапут ближи Нишу него Делиграду, што показује да се граница налазила више од 20 km јужније од делиградских утврђења. Навели смо само један пример, али то није био изузетак, већ уобичајени поступак у изградњи пограничних шанчева и предстража, сем уколико сами шанчеви нису у близини границе, као на доњој Дрини. Наравно, не поставља се уопште питање о томе да ли је Грамберг обишао ову граничну линију са предстражама, већ је реч само о таквим пограничним шанчевима какве он већ наводи у свом извештају.

Каква се слика о Грамберговом инспекционом путовању по Србији добија на основу његових података изнетих у маршрутама и у извештају?

О маршрутама је већ било речи: објаснили смо зашто их прихватамо као подлогу за утврђивање праваца Грамберговог кретања и навели смо сва места која су у њима поменута.⁵¹ Овом приликом узећемо у обзир само најбитније податке. Прва маршрута (Београд—Делиград) показује да је прву етапу свога пута Грамберг прошао кроз средишњи део Србије — до Ђуприје пут је ишао западно од Велике Мораве, а од Ђуприје уз десну обалу Велике и Јужне Мораве — дакле, далеко од источне српске границе, и тек у Делиграду он је избио у погранични утврђени логор на јужној граници. Друга маршрута (Делиград—Ужице) показује скретање према западу и северозападу и требало би да обележава ток западног дела јужне границе, или југозападне српске границе. Ова етапа, у сваком случају, иде дуж утврђења која улазе у састав устаничког одбрамбеног система, било прве било друге линије. Трећа маршрута (Ужице—Ваљево—Шабац) показује скретање на север и обележава ток западне српске границе на Дрини, али по утврђењима друге одбрамбене линије. Четврта (Ваљево—Лозница) и пета маршрута (Лозница—Шабац) допуњују претходну, јер са пограничним шанцем у Лозници обухватају, делом, и прву одбрамбену линију западне границе. Последње две маршруте, шеста и седма, обухватају северну српску границу обалом Саве и Дунава од Шапца до Пореча, и даље преко Мироча копном до Брзе Паланке, те, сем у свом почетном и завршном делу, немају значаја за питање о коме овде расправљамо. Као што се из овога приказа види, Грамберг је маршруте састављао тако да оне, сем прве, одговарају појединим секторима српске границе, с тим што је за западну границу морао дати и две допунске краће маршруте.

Грамбергов попис утврђења у извештају уноси неке коректуре у горенаведену скицу његовог путовања. Наиме, у извештају се помињу три погранична шанца о којима нема никаквог помена у маршрутама. То су на западној граници Лешница и Рача, а на источној Каловаш, на Тимоку. Али, док се Лешница и Рача налазе сасвим близу линије Грамберговог кретања дуж западне српске границе, Каловаш на Тимоку је

⁵¹ Вид. стр. 7, и напомене 19—24.

потпуно изван оквира кретања који показују маршруте. А Грамберг их је свакако обишао и прегледао, што се види и по томе што о сваком од ова три шанца наводи понеки конкретан податак. Како су се онда појавиле ове разлике у Грамберговим документима? Поуздан одговор на ово питање не може се дати. Могуће је да је Грамберг учинио случајан пропуст када је по повратку у Јаш, на основу бележака са терена, коначно састављао своје маршруте, или је можда сматрао, пошто их је радио, као што смо већ рекли, у посебне сврхе, да му је битни задатак да у њих унесе основне правце кретања дуж српских граница, не уносећи истовремено и свако краће повремено одступање од те линије, као што би то био случај са Рачом и Лешницом.⁵² Али, може се поставити и питање: да ли седам сачуваних маршрута представљају све маршруте које је Грамберг био израдио, да нека од њих није изгубљена? Према другим документима у којима се говори о њима, то се не може утврдити. Ни Грамберг у свом рапорту Прозоровском, ни Прозоровски у горенаведеном писму цару уз пошиљку свега Грамберговог материјала, не помињу број маршрута. А питање о евентуалном губитку неке од маршрута поставља се баш у вези са Каловашом. У сваком случају, мада ова питања остају отворена, овде скицирани план Грамберговог путовања мора се допунити са ова три утврђења. Напоменимо још и то да је и у извештају, редом којим је наводио пограничне шанчеве, Грамберг желео да оцрта ток српске границе, али полазећи у овом случају са запада на југ и исток.⁵³

Ми ћемо сад размотрити све ове Грамбергове податке посебно према појединим одсецима границе.⁵⁴ На западној граници Грамберг јасно указује на две линије одбране. Унутрашњу одбрамбену линију чине три нахијска центра, и то две тврђаве, Шабац и Ужице, и један шанец — Ваљево. Сва ова три места налазе се на његовој трећој маршрути, која је и направљена тако да их међусобно повеже. Међутим, по њему, предњу одбрамбену линију чине само три погранична шанца на Дрини, до којих је он доспео скретањем са свога главног правца: Лешница, на самом југу шабачке нахије, Лозница, у Јадру, и Рача, на самом југу соколске нахије. Њима би требало додати и три мала шанца код Сокола, на северу соколске нахије. Пошто овај део границе у целој својој дужини, све до иза Раче, иде обалом Дрине (на десној обали само је

⁵² Нама се чини да је у погледу Лешнице учињен стварно пропуст и да је она морала бити обухваћена петом маршрутом, пошто се налази на линији пута од Лознице ка Шапцу. Што се тиче три мала српска шанца код Сокола које Грамберг наводи у извештају, он их помиње узредно, не даје о њима, као што је то учинио за остале, никакве податке, те је очигледно да их није случајно изоставио из маршрута, већ да они нису ни били обухваћени правцем његовог кретања.

⁵³ Пошто је, као што је већ речено, у посебну групу издвојио тврђаве (од којих за наше разматрање овде долазе у обзир само две — Шабац и Ужице), Грамберг је остала утврђења навео овим редом: 1. Лешница, 2. Лозница, 3. Ваљево, 4. Рача, 5. Чачак, 6. Карановац, 7. Кожегин, 8. Шавране, 9. Јасика, 10. Делиград, 11. Ђуприја, 12. Каловаш и 13. Пореч. — На почетку свога извештаја он каже да се „садашња српска граница шири према југу од логора Каловаша и даље дуж утврђених логора до на шест часова иза тврђаве Ужица“ (В. Богишич, н. д., 134).

⁵⁴ Пошто имамо у припреми један рад о територијалном ширењу устаничке Србије, у коме ћемо, уз историјску карту устанка, детаљније претрести сва питања која се односе на проширивање граница ослобођене територије по појединим периодима борбе и на пограничне шанчеве, то се овде нећемо упуштати у појединости, већ ћемо само укратко указати на празнине које се уочавају код Грамберга.

град Соко у турским рукама, и то опкољен устаничком војском), то су овде погранични шанчеви били грађени углавном у близини саме границе, на местима где су постојали повољни услови да се изврши прелаз преко реке, и то управо са задатком да спречавају сваки непријатељски продор из Босне у Србију. Таквих места, која су користиле обе стране у току дотадашњег ратовања, свакако је било више него што би поменути шанчеви били у стању да покрију. Пада у очи да се Грамберг овде кретао путевима у дубљем залеђу границе, а само је изузетно залазио према обали Дрине, тако да је највећи део предње граничне линије остао изван круга његовог инспекционог путовања (од ушћа Дрине у Саву до Лешнице — у шабачкој нахији, од Лознице до Сокола — у тзв. зворничкој нахији, од Сокола до Раче — у соколској нахији).⁵⁵ Разумљиво је, стога, што Грамберг није ни могао дати ма какве податке за те крајеве. А на том простору, с обзиром на важност овог фронта у току целог устанка, постојали су и раније (Раћевина и Јадар припојени су устаничкој Србији тек 1807. године) и доцније неколики шанчеви који су одиграли значајну улогу у одбрани западне границе.

Док Грамбергови подаци о западној граници дају само непотпуну слику тамошњег устаничког одбрамбеног система, његови подаци који се односе на јужну српску границу пружају још непотпунију слику и одбрамбеног система и саме границе. Поставља се питање: да ли оних десетак утврђења на југозападу и југу која је Грамберг обишао и унео у свој извештај, почев од Раче и Ужица па до Делиграда, евентуално до Каловаша, могу да послуже као полазна основа према којој би се могла повући јужна српска граница у 1808. години? Пада одмах у очи да се шест од ових утврђења (Рача, Ужице, Чачак, Карановац, Ћуприја и Јасика) налазе у нахијама Београдског пашалука, а пет првих су, сем тога, мање или више повучена од његових граница. Ван Београдског пашалука, на територији ослобођеној 1806. године, налазе се само три утврђења — Делиград, Шавране и Кошетин — која на овом делу фронта играју улогу правих пограничних шанчева. У одбрамбени систем ова три шанца укључена је свакако и Јасика, на граници јагодинске нахије, којој је спадало у задатак да спречава евентуалне продоре непријатеља преко Западне Мораве у унутрашњост земље. Тако о овом подручју добијамо двојаку слику: на средишњем делу јужне српске границе јасно су означени новоослобођени крајеви, припојени устаничкој Србији 1806. године (Параћин, Ражањ, Алексинац и Крушевац) и на том терену погранични шанчеви предње одбрамбене линије, са Ћупријом у дубљој позадини земље; на југозападном делу, пак, према Рачи, Ужицу, Чачку и Карановцу, ничим није нагвештено померање границе према југу,

⁵⁵ Ове празнине у Грамберговом обиласку пограничних шанчева на Дрини падају утолико више у очи што сам Грамберг, као што каже на једном месту у свом извештају, сматра да је овај део српске границе, нарочито од Лознице према Сави и Београду, најотворенији непријатељским нападима. Иначе, Грамбергу су познате, свакако по причању устаника, борбе на Дрини и више пута поновљени преласци Срба или Турака с једне на другу страну. Он помиње нападе устаника на Вишеград и према Зворнику и борбе у равници око Лознице, те на крају констатује да су се Срби и Турци ушанчили једни према другима с обе стране реке, где су се затекли у доба примирја 1807. године. Према томе, Грамберг је имао јасну представу о овом делу границе на Дрини.

те никаква новоослобођена територија, као да ратовање на овом терену 1806. и 1807. године није дало никакве позитивне резултате, па су се границе устаничке Србије и у 1808. години овде задржале на границама Београдског пашалука, а Рача, Ужице, Чачак и Карановац остали и даље у првој одбрамбеној линији. Мада су извори за овај део српске границе врло оскудни и фрагментарни, као и за многа друга питања из историје устанка, и мада је тешко утврђивати померања граничне линије по појединим годинама, ипак се може доста поуздано тврдити да се та линија 1808. године налазила знатно ниже према југу и да је на том терену било више утврђених места која су сачињавала предњу устаничку одбрамбену линију, само је цело то подручје било ван оквира инспекционог путовања Грамберговог, те он о њему није ни могао дати било какве податке. У вези са Грамберговим подацима о јужној српској граници треба приметити да се сви подаци о којима је било речи односе само на један део те границе, на онај део који се од Делиграда протеже према западу. Грамберг није дао никакве податке о томе како је текла јужна граница од Делиграда према истоку, сем нејасног податка о Каловашу на Тимоку.

О источној граници Грамбергови подаци су најнепотпунији. Седма маршрута показује да је Грамберг обишао североисточни део границе до Пореча и преко Мироча. Према првој маршрути, изгледало би да Грамберг није ни прелазио у остале крајеве Србије источно од Велике Мораве, односно од линије Ћуприја—Делиград. Међутим, као што је већ речено, у извештају он помиње погранични шанац Каловаш, који се, по плану, налази на Тимоку. Узимајући тај податак као тачан, ми смо претпостављали могућност да је маршрута која би садржавала податке о тој етапи пута изгубљена. Да је таква маршрута написана и да је сачувана, знали бисмо тачно где се тај шанац налазио, јер се ниједан шанац под тим именом на Тимоку не помиње ни у изворима ни у литератури о устанку.⁵⁶ Податак да се тај шанац налазио на Тимоку није довољан за поузданију оријентацију не само због дужине тока реке већ и због тога што је Црна Река називана и Црним Тимоком, па се поменути шанац могао налазити на једном или другом Тимоку. Каловаш је једном приликом, као што смо већ поменули, Грамберг узео као полазну тачку од које се јужна српска граница с истока ширила дуж пограничних шанчева до иза Ужица, те бисмо неку оријентациону помоћ могли потражити у редоследу којим је он у извештају навео оне шанчеве према којима би се имала кретати српска источна граница. Последња четири шанца из тог пописа иду овим редом: Делиград, Ћуприја на Морави, Каловаш на Тимоку и Пореч на Дунаву. Где да се тражи Каловаш? Пошто је тај шанац наведен после Ћуприје, могло би се закључити да би га требало потражити на истоку негде у тој висини, а највероватније и не на великој удаљености од Ћуприје. Ево зашто. Грамберг се само у једној прилици налазио на овом подручју, и то у току прве етапе свога путовања, и само околност да се тај шанац налазио у релативној близини пружала би му могућност да га, краћим скретањем са овог главног правца (Београд—Делиград), обиђе и прегледа. А у таквој близини налазио се горњи ток Црног Тимока (Црне Реке) до кога се за краће време могло стићи из

⁵⁶ Види напомену 37.

Туприје или Параћина. На том подручју, пак, помињу се два-три шанца. Кад бисмо претпоставили да се тај шанец налазио негде на Тимоку и да се Грамберг упустио у тај знатно дужи пут, тешко бисмо могли објаснити разлоге којим су се руководили и Срби и Грамберг да се после толиких напора поклања пажња само једном шанцу, а да се по страни оставе сви остали из тог дела Србије; на неке од њих он би том приликом морао наићи. Уосталом, да је Грамберг ишао до Тимока, он не би оставио тако штуре и нејасне податке о источној граници Србије. Према томе, највероватније је да шанец Каловаш треба тражити на Црном Тимоку, и то у његовом горњем току, као што је претпостављао и М. Милићевић, полазећи од могуће идентификације Каловаша са Хајдук-Вељковим шанцем на Калавату. Ми бисмо томе додали да се у ово време шанец на Калавату налазио у дубљој позадини, јер је српска источна граница ишла великим делом обалом Тимока, а да се шанец Хајдук-Вељка, главног устаничког старешине у том крају, налазио тада у Бањи. Из наведених података јасно се види да је Грамбергово инспекционо путовање по источној Србији било ограничено само на места која се налазе дуж дунавске обале до Пореча и на Каловаш; даље у источне крајеве он није ни залазио, те није ни могао располагати подацима о тамошњем одбрамбеном систему и источној граници.

На крају, да сведемо досадашња разматрања о постављеном питању: да ли подаци које је Грамберг изнео о свом инспекционом путовању дају праву слику о устаничком одбрамбеном систему и о границама Србије у пролеће 1808. године? Грамбергу није било ни стављено у дужност да обиђе сва српска погранична утврђења; то није тражио ни Прозоровски, али нису тражили ни Срби. То се најбоље види из плана путовања којег се Грамберг држао, а који су они саставили у споразуму са њим. Из тог плана били су искључени источни крајеви Србије, изузев Пореч и Каловаш, као и новоослобођени југозападни крајеви, чак и поједини делови предње граничне линије на Дрини, уколико до тога није дошло због ограниченог времена. По свему изгледа, по плану је главна пажња била посвећена устаничким утврђењима на две главне линије одбране, где су 1806. и 1807. године и вођене најтеже борбе: на јужном, моравском фронту, према Нишу, и на западном фронту, на доњој Дрини (од Ужица до Шапца). До прегледа утврђења на јужном фронту, који се у инструкцији Прозоровског не помиње, свакако је дошло на основу накнадног захтева Срба. Обилазак друге одбрамбене линије на југозападу свакако је у овом случају био од другостепеног значаја. Према томе, за утврђења која је Грамберг прегледао и навео у свом извештају не може се рећи да дају слику „актуелног стања“ устаничког одбрамбеног система; она представљају само његове делове, можда у то време најважније, али ипак само делове. Исто тако, та утврђења нису могла бити основа према којој би се повлачила тадашња српска граница, свакако не њен југозападни и источни део. Грамбергова уопштена обавештења о томе не могу се буквално прихватити.

Географска карта Србије коју је Грамберг овом приликом израдио изгубљена је, те се о њој не може ни говорити. Може се само навести неколико података које је о њој дао Грамберг у рапорту и извештају

и на основу којих се може стећи утисак о томе како је она настала и шта је садржавала. Разуме се да Грамберг није радио нову карту Србије, нити је могао на то помишљати, поготово за ово кратко време. Он је, као што сам каже, затекао код устаника једну карту Србије коју су ови раније били набавили, али о њој не даје никакве податке.⁵⁷ Без обзира на њен квалитет, ова је карта свакако послужила као основа за израду плана путовања и као даља оријентација Грамбергу за извршење његовог задатка. Он је карту понео на пут и, прикупљајући податке за свој основни рад, посебно за израду маршрута, он је био у ситуацији да карту проверава, исправља и допуњује, наравно само за онај терен којим је пролазио. Он то изричито наглашава у извештају, изјављујући да се трудио „да побољша једну постојећу карту на теренима које сам обилазио“, а да је у њу уносио имена места „у којима сам лично био“.⁵⁸ Разуме се да је у карту унео, као што каже у рапорту, и сва утврђења која је обилазио и српске границе, наглашавајући да је карту „колико је то било могуће исправио с назначењем ситуације“.⁵⁹ На другом месту он се допуњује, прецизирајући да је у карту унео и нове, тада постојеће, и старе српске границе.⁶⁰ Што се тиче старих граница, он није могао учинити ништа друго до да их преузме са карте коју је имао у рукама, а учртавање нових граница, граница устаничке Србије, резултат је читавог његовог инспекционог путовања по Србији, наравно, уз ограду коју смо поставили. Тако је Грамберг јасно објаснио који је његов удео у изради карте Србије. По повратку с пута у Београд, он је пречртао карту са својим исправкама и допунама и предао је Совјету, а у Јашу је израдио нове примерке за главну руску команду и за цара. Прозоровски је био врло задовољан овом картом, о чему је у поменутом писму обавестио и Александра I. По његовом мишљењу, иако у карти не може бити „потпуне тачности“, ипак Грамберга треба похвалити зато што ју је снимлио са терена, те је она, кад се користи заједно са описима у маршрутама, „довољно јасна и за војне операције“.⁶¹

Наведени подаци показују да је израда ове карте Србије тесно повезана са обављањем основног Грамберговог задатка — прегледом устаничких утврђења, да су резултати тог Грамберговог рада, забележени у његовом рапорту и извештају, били учртани и на карту, и да су ти подаци сачињавали основну садржину карте, чиме је она по тачности превазилазила све остале тада постојеће карте. Та карта би за нас била врло интересантна, јер би се помоћу ње могла разјаснити нека отворена питања и нејасноће на које смо указали: видели бисмо јасно какву је представу имао Грамберг о тадашњим границама Србије, где се налазио шанац Каловаш, имали бисмо тачнију представу о пу-

⁵⁷ То је могла бити и карта Саве Текелије, одн. део који се односи на Србију, или нека од аустријских карата штампаних крајем XVIII века. Ове карте су обично обухватале знатно шире подручје, али Н. Радојчић помиње две које су обухватале само Србију (Н. Радојчић, *Географско знање о Србији почетком XIX века*, Београд, 1927, 27, нап. 60).

⁵⁸ В. Богишич, н. д., 133, 135.

⁵⁹ В. Н. Автократов и Р. Е. Альтшуллер, н. д., 123—124.

⁶⁰ В. Богишич, н. д., 134.

⁶¹ Исто, 131.

тевима којима се Грамберг кретао, па и о оним краћим скретањима са главног правца који нису забележени у маршрутама, а можда би се и друге неке појединости на њој могле пронаћи.⁶²

Општу слику устаничких утврђења коју нам је оставио Грамберг употпуњују његови планови Лознице, Пореча и Београда, израђени по налогу кнеза Прозоровског. Мада је у инструкцији било наглашено да сними планове свих нових шанчева на Дрини, Грамберг је израдио само један — план лозничког шанца, вероватно као тип устаничког пограничног шанца, пошто у конструкцији тих шанчева можда није налазио битних разлика. Ово је, у ствари, једини план устаничког пограничног шанца рађен у доба устанка, уз то од стране једног стручног официра. „План српског утврђења на реци Дрини званог Лозница“⁶³ (сл. 1) и није само план лозничког шанца, већ, као што сам Грамберг каже на једном месту у извештају, читавог лозничког положаја на Дрини, која овде с правца исток—запад скреће према северу и подручје Лознице обухвата са југа и запада. На плану је дат читав простор од шумовитог и уздигнутог залеђа Лознице на истоку до села Доњи Шепак (на плану погрешно — Шипак) и турских утврђења на левој обали Дрине, на западу. Шанац се налазио на једној узвишици на југозападној страни варошице, на левој обали речице Штире,⁶⁴ која једним луком обухвата варошицу и шанац са северне и западне стране и око две врсте даље ка југу улива се у Дрину. Лознички шанац је затвореног типа, као и сви устанички шанчеви, неправилног је правоугаоног облика, а окренут фронтном према Дрини, са бастioniма за топовске платформе, углавном на западној страни. На шанцу су учртане две капије, обе на источној страни, пет топовских места (мада у извештају стоји да се у шанцу налазе само три топа) и девет зграда, о којима Грамберг није дао никакво објашњење, те о томе не можемо ништа ни рећи. Главни шанац имао је као обезбеђење на десном и на левом крилу три допунска утврђења, постављена на суседним узвишицама: на северу, на десној обали Штире, један мањи шанац, а на југу две утврђене страже (у извештају, као што смо већ навели, Грамберг их помиње као три редута). Западно од лозничког шанца Грамберг је учртао „бивши утврђен турски логор“ из доба борби 1807. године, на месту где су Турци извршили прелаз преко реке. На десној обали Дрине, на српској страни, изграђено је као мостобран утврђење са бедемима само према истоку. На левој обали, на босанској страни, северно од Доњег Шепка, био је подигнут шанац затвореног типа, а јужно од села налазила се једна утврђена турска стража. Поменута Грамбергова препорука да се разори турско утврђење из 1807. односи се свакако на онај део који се налазио на десној обали Дрине. Лознички шанац није се задржао у овом облику како га је Грамберг приказао до краја устанка. У току

⁶² В. Богвић је 1870. године у архиви руског министарства спољних послова испитивао грађу о првом српском устанку и још тада је констатовао да се карта, као ни планови о којима ће доцније бити речи, не налази међу документима који се односе на Грамбергов рад у Србији (Исто, нап. 2).

⁶³ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 2980. — Треба имати у виду да је план цртан према правцу исток—запад.

⁶⁴ Речица Штира погрешно је забележена и на плану и у извештају: на плану као Скида, у извештају као Спида.

даљих борби он је проширен и ојачан, да би могао да прими већу посаду.⁶⁵

Утврђено острво Пореч, и по свом острвском положају и по задацима који су из тога проистигали, битно се разликује од осталих устаничких пограничних утврђења. Природно, у случају потребе, и Поречу је спадало у задатак да брани обалску границу свога подручја, али откако га је Миленко Стојковић почетком 1806. године посео, његов се главни задатак састојао у томе да свим турским лађама из Видина и Адакалеа затвори даљи саобраћај Дунавом ка западу. Овом задатку одговарало је и наоружање Пореча — 30 топова, као што је већ речено. Све ове особености Пореча јасно истиче Грамбергов „План позиције на острву званом Пореч, где командује српски старешина Миленко“⁶⁶ (сл. 2). Грамберг је, обухвативши Дунав на том сектору у целој његовој ширини, са обе његове обале, унео у план сва три поречка острва, која се низ ток Дунава ређају једно за другим скоро у истој висини, и рт Гребен, који је западно од њих зашао дубље у реку и као да их закриљује. Основна садржина Грамберговог плана јесте убележавање положаја топовских батерија и праваца њиховог дејства, из чега се види да су ове батерије захватале пловни ток Дунава, али и рукавац између острва и десне, српске обале Дунава. На плану је убележено девет топовских положаја, само без ознака како је међу њима распоређено оних тридесет топова. Централно место по овом распореду топовских положаја припада првом острву источно од Гребена, званом Пореч по насељу које се на њему налазило и у коме је било седиште Миленка Стојковића. На њему је било постављено седам батерија, од којих су четири биле окренуте према главном току Дунава, а три према рукавцу. По једна батерија налазила се на другом острву и на Гребену. На овом острву топови су били постављени, као што каже Грамберг у извештају, на једној дрвеној кули која је имала три спрата, а на Гребену су били укупани у стену.⁶⁷ Грамбергова оцена о Поречу је релативно

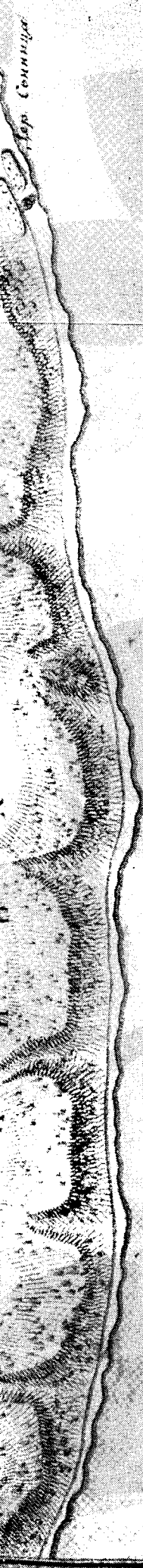
⁶⁵ Из много каснијег времена потичу два плана лозничког шанца, који су били израђени на основу својевремено сачуваних његових остатака, и то шанца какав је он био крајем устанка. Први план је израдио Јанко Шафарик у лето 1846, у време када су се остаци шанца релативно добро распознавали и када су се још налазили у животу неки од учесника или савременика устанка који су Шафарику могли дати поуздане податке о шанцу и омогућити му да реконструише и оне детаље чији се трагови на терену у то доба нису могли наћи. Јер неке појединости на плану и у објашњењима уз план јасно показују да их је Шафарик могао добити само преко усмених саопштења од савременика. Чињеница да су у план унети и положаји турских топова око шанца указује на то да се ти подаци односе на време неке од турских опсада Лознице, можда баш на опсаду из 1810. године, када су Срби однели најважнију победу на том подручју. У Шафариковом плану обележена је и траса неког „старог првог шанца“. Шафариков план и пратећа објашњења објавио је Р. Перовић (*Грађа за историју Првог српског устанка*, Београд, 1959, 308 и сл. 3 на крају књиге, в. и 267, 306—307). — Други план лозничког шанца израдио је тридесетак година доцније, негде пре 1880, Ј. Мишковић. По томе што је Мишковић могао да да само опште обрисе шанца и по очитим разликама између његовог и Шафариковог плана, може се закључити да су се у време када је свој план радио трагови шанца највећим делом били изгубили. Отуда Мишковићев план не може имати никакве научне вредности.

⁶⁶ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 3006.

⁶⁷ В. Богичић, н. д., 139. — У једном аустријском извештају од 12. јула 1806. говори се о томе да је М. Стојковић поставио четири топа на Гребену (А. Ивић, н. д., III, 253). — У својој оцени Вајнгартеновог описа Србије Вук каже да је Гребен „по томе знатан, што је на њему закопана табла и намјештени топови... да чувају

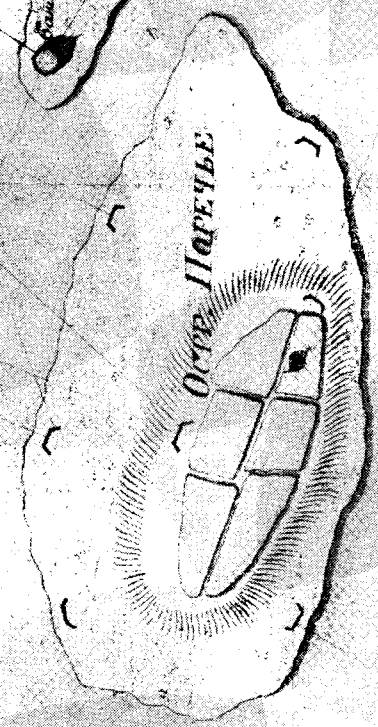
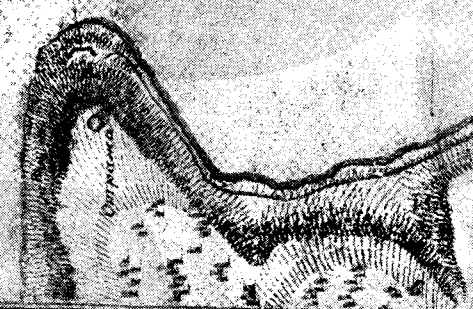
Планъ позиціи на Сепрговъ называемомъ Поречъ, близъ
Панандуева Сергеевскій Миленико. Слѣдуетъ отъ 1857 года

Б А Н А Т Ъ

22410 - 2 - 1913

Р Б К А П С И И

Другой островъ (Грамбергъ)

Масштабъ къ плану

В. А. Грамбергъ: Планъ позиціи на острове званомъ Поречъ, где командуюе сръски
сталинико Миленико

повољна: по њему, топови су добро одржавани, а батерије доста добро постављене, тако да су браќиле места на којима би се могао извршити евентуални десант и спречавале пролаз бродовима. Стога није јасно да ли је на плану приказано затечено стање, или су узете у обзир Грамбергове препоруке, бар о правцима дејства топова.

Израда планова Београда, највеће и најважније тврђаве у земљи и средишта устаничке власти, захтевала је од Грамберга много више труда и времена. Он је израдио два плана: у једном је обухватио и варош и тврђаву са ближом околином, а у другом само тврђаву. Није нам познато да ли је Грамберг оба плана у целини снимиио са терена, или се као подлогом послужио којим од штампаних аустријских планова тога времена, с тим да га провери према стању у 1808. години. Али за овај наш рад то питање није важно, као што није битно ни то да ли је Грамберг и у којој мери тачно приказао облике београдских варошких и градских утврђења. Нас у овим Грамберговим плановима, јединим који су рађени у доба устанка и уз извесну сарадњу устаничких власти, интересују они подаци који могу да пруже ма какво обавештење карактеристично за Београд у време устаничке управе. На жалост, таквих је података мало. Као и у другим документима о којима је досад било речи, ни овде није Грамберг изашао из оквира уопштеног приказивања, које је, уосталом, задовољавало потребе руске војне команде.

„Генерални план тврђаве Београда“⁶⁸ (сл. 3) оцртава само у најопштијим потезима положај Београда као фортификацијског објекта на обалама Саве и Дунава и опште обресе тврђаве и вароши, са јачим истицањем линија градских зидина и варошких бедема. Овде су свакако од интереса варошки бедеми, јер су у приказаним облицима можда садржане и исправке које је Грамберг Србима препоручио, без обзира на то да ли су већ биле извршене за време његовог боравка у Београду или предвиђене за касније. Наравно, с обзиром на задатак који је Грамбергу био постављен, није се могло очекивати од њега да варош прикаже са више детаља. То је било изван његовог интересовања. Он ју је, оцртавајући само њене спољне обресе, приказао као јединствену целину на простору између градских и варошких утврђења, означивши слободан терен који ју је од њих мање или више одвајао. Тако, на подручју вароши нису учртане улице, тргови и други слободни простори. Од малог броја унетих детаља, које смо већ навели, само неки имају извесну изворну вредност. Грамберг је, наиме, поред неких објеката познатих по другим, ранијим плановима, унео у свој план и неколико објеката везаних за период устанка. Тако је указао у ком су се делу вароши налазили седиште Правителствујућег совјета, коначи Карађорђа и Младена Миловановића и зграда где је била смештена ру-

Дунаво“, а затим додаје: „Одоздо може се врло ласно забранити лађама, зашто се морају с натегом вући уз воду, али одозго могу и проћи, зашто је вода неисказано брза и неравна: тако је Гушанац Алија прошао и утекао, премда су му пуцали на лађу и убили неколико човека“ (Н. Радојчић, *Географско знање о Србији почетком XIX века*, Београд, 1927, 84).

⁶⁸ ЦГВИА, ф. 439, д. 41. — Величина плана је 48×48 см. Легенда на карти гласи: А Карађорђевог конач, В црква, С прав. совјет, Д Руски дом, Е конач господара Младена, Ф цамије, Г водоводни канали, Н чесме, I магацини, К шабачка капија, L стамболска, М видинска.

ска дипломатска мисија у Београду. Наравно, за проучавање историје српског устанка оваква питања нису од неког нарочитог значаја, али за историју Београда, с обзиром на историјски значај поменутих личности и установа, па и других лица која су с овима била у некој вези и даљу судбину самих објеката, и она имају своју одређену вредност. Отуда и више старијих и новијих покушаја да се неке од наведених зграда локализују на простору данашњег Београда. За решавање ових питања Грамбергови подаци имају пуну изворну вредност. На жалост, ниједна од тих зграда данас не постоји, те се, и због измене смера или нестанка неких улица услед спровођења каснијих регулационих мера, место где су се оне налазиле може само приближно утврдити.

Било је већ познато, независно од овог плана, где се налазила зграда у којој је заседавао највиши орган устаничке власти, Правителствујушчи совјет (С). Та зграда, порушена 1892, налазила се на углу Студентског трга и Вишњићеве улице, или прецизније речено — на месту где је бр. 18 Студентског трга.⁶⁹ Што се тиче остале три зграде, њихово мање или више приближно локализовање утврдио је Р. Перовић, на основу постојеће грађе и литературе и овог Грамберговог плана.⁷⁰ Пошто ово питање сматрамо решеним, онолико колико то дозвољавају данас познати подаци, сувишно би било понављати већ изнете доказе и утврђене ствари, те се ограничавамо на то да овде изнесемо само коначне закључке Р. Перовића, упућујући заинтересоване на научну аргументацију изнету у његовом раду. Од ове три зграде, најтачније се могло утврдити где се налазио Карађорђевог конак (А). Земљиште на коме се овај конак налазио, по ондашњем обичају повучен у дубину, било је на оном простору који заклапају Улица 7. јула и Кнез-Михаилова, тј. на првом левом углу када се Кнез-Михаиловом улицом иде ка Калемегдану. Локализовање остале две зграде је прилично неодређеније. Конак М. Миловановића (Е) и Руски дом (D) налазили су се, близу један другоме, у једној тадашњој улици која би отприлике одговарала данашњој Јовановој, односно у оном простору који заклапају улице Јованова, Добрачина и Јевремова.

„Детаљни план београдске тврђаве“⁷¹ (сл. 4) подробнији је и пунији података него претходни, мада и он углавном остаје у ограниченим оквирима задатака постављених Грамбергу. Главна садржина плана

⁶⁹ Р. Перовић, *Прилози за историју Првог српског устанка...*, 23—22, сл. 4, 5 и 6 у додатку на крају књиге; Исто, *Око боравка Доситеја Обрадовића у Београду (1807—1811)*, II део, Ковчежић, VIII, 1968, 54—64. — Овде је наведена сва литература о згради Прав. совјета.

⁷⁰ Исто, I део, Ковчежић, VII, 1966, 57—104. — О Карађорђевог конаку, 70—73; о Руском дому, 73—74; о конаку М. Миловановића, 74. — И овде је наведена сва литература о овим питањима.

⁷¹ ЦГВИА, ф. 439, д. 39. Под бр. 40 овог фонда налази се још један примерак истога плана рађен од другог цртача. Величина плана 49×57 см. — Легенда гласи: А пашин конак, В арсенал, С цајгауз, D провијантски магацин, Е касарне, F барутни магацини, G цамије, H стражаре, I куле, K стамбене зграде, L дућани, M казамати, N сутерени, О бунар, P чесме, Q потерне, R Стамбол капија, S горња шабачка капија, T доња шабачка капија, U горња видинска, W доња видинска капија, X пристанишна капија, Y дунавска капија, Z бечка капија. — Саставни део овог плана била су два листа профила појединих тврђавских делова. У свом рапорту Грамберг изричито помиње уз детаљан план тврђаве и профиле. У поменутом писму Александру I кнез Прозоровски пише да му, уз остали материјал, шаље у посебном свитку карту Србије и „планове с профилима, којих је свега шест“. Пошто је Грамберг израдио само

јесте приказ целог комплекса утврђења Горњег и Доњег града, као и војних и других грађевинских објеката у утврђењима. Грамберг је, у основи, добро оцртао бастиону трасу београдске тврђаве, а посебно је означио неке објекте из њеног склопа, као куле (6), стражаре, казамате, капије (8). Он је у план унео и све грађевинске објекте који су, како за време аустријске окупације тако и за време турске власти, служили за смештај војне посаде тврђаве и за друге војне потребе — касарне, магацине, барутане и друге зграде. Скоро сви ови подаци из Грамберговог плана могу се проверити на ранијим аустријским плановима београдске тврђаве.⁷² Међутим, за тему коју обрађујемо, као што смо већ рекли, није важно да упоређивањем са аустријским плановима утврђујемо стручни квалитет Грамберговог рада. За нас Грамберг план има изворну вредност у томе што нам показује које су све грађевинске објекте у Горњем и Доњем граду устаници користили и у које сврхе.

Од детаља које је Грамберг унео у план, ми ћемо навести само важније. У Горњем граду он је означио пет касарни (све су обележене словом Е) и један барутни магацин (F). Две касарне и барутни магацин, и једна зграда између њих која је обележена као стамбена (K), налазе се на месту на коме су се, по Михановићевом плану, налазили пашин и ћехајин конак, дуж источног бедема Горњег града, а барутни магацин је био на другом месту, нешто западније од Сахат-куле. Две веће касарне, западно од поменутих зграда, поред северног односно јужног градског бедема, биле су, изгледа, и од Турака коришћене за исте потребе.⁷³ На плану је забележен и нови пашин конак (A), који се налази у северозападном делу Горњег града, али нема никакве друге ознаке о томе чему је у то време служио. У Доњем граду означена су три барутна магацина (F), као и на Михановићевом плану, на падини испод северног бедема Горњег града. Главни грађевински објекти које

четири плана, ове о којима је досад било речи, то значи да су на преостала два листа били израђени профили, али они нису сачувани. Напомињемо да ниједан од ова четири плана није у архиву заведен као Грамбергов рад.

⁷² Аустријски планови београдске тврђаве, они службени, рађени за војне потребе, за време аустријске окупације Београда 1717—1739. и 1789—1791. године, несумњиво су потпунији и прецизнији него Грамбергови. То је разумљиво не само због дужине окупације већ и стога што су аустријски војни инжењери и дали коначан облик београдским утврђењима у време прве окупације, а тада су за потребе аустријске војске подигли и најважније поменуте грађевинске објекте. — Вид. о томе: Д. Јовановић, *Београдска тврђава*, у књизи: „Ратна прошлост Београда“, Београд, 1954, 26—35; М. Поповић, *Преглед развоја београдске тврђаве кроз литературу и планове*, Београд, 1964, 16—19; К. Протић, *Одломци из историје Београда*, Годишњица Н. Ч., VIII, 1886, 257, и IX, 1887, 73. — Од планова упоредити два по времену блиска устанку: 1. План београдске тврђаве из 1790. год. (М. Поповић, н. д., 20, сл. 15). 2. План београдске тврђаве из 1787. год., који је израдио аустријски обавештајни официр Михановић (Д. Пантелић, *Аустријски покушаји за освојење Београда 1787. и 1788. године*, Глас СКА, ХСVIII, Београд, 1921. — План се налази као прилог на крају књиге). Михановићев план за нас је важан стога што нам даје изврстан број података о томе како су Турци, у последњим годинама своје власти пред устанак, користили поједине грађевинске објекте у Горњем и Доњем граду. Извесне разлике између његовог и Грамберговог плана постоје, углавном у неким мањим објектима. Неки од њих могли су нестати у време опсаде и освојења Београда 1789. године, а нешто је у међувремену и подигнуто, као нови пашин конак, који се налази само на Грамберговом плану.

⁷³ Михановић о њима не даје никакво обавештење, али су оне означене као касарне на једном плану Београда с краја XVIII века (ЦГВИА, ф. 439, д. 37).

су Аустријанци подигли у Доњем граду налазили су се дуж северног приобалног бедема, западно од куле Небојше и старог пристанишног зида. По Грамберговом плану, ту су се налазили: арсенал (B), јужно од њега, у правцу Горњег града, велика касарна (E), и западно од арсенала, један за другим, провијантски магацин (D) и „цајхауз“ (C), како га је назвао Грамберг. На Михановићевом плану зграде арсенала и велике касарне обележене су као један објект и означене као јаничарска касарна и стан јаничарског аге; провијантски магацин имао је исту намену, са напоменом да се у њему налазе пекарске пећи и одељења за мешање хлеба, а исти је случај и са „цајхаузом“ — означен је као Zeughaus. Делијска касарна, која се по Михановићевом плану налазила југозападно од „цајхауза“, према Грамбергу није у његово време ни постојала, на том месту је празан простор. По К. Протићу, у доба друге аустријске окупације, споменуте зграде су коришћене за исте потребе као што је забележено и код Грамберга.⁷⁴ На крају да напоменемо да се на више места у Доњем граду налазе зграде означене као стамбене (K), а на једном и дућани (L).

Из ових података се види да су устаници највећи део грађевинских објеката у београдској тврђави користили за исте војне потребе као и њихови претходници. Пада у очи велики број касарни, јер устаничка посада у београдској тврђави, ни тада а ни касније, није била многобројна. Стамбене зграде свакако су користиле устаничке старешине у граду и они који су радили у арсеналу. Ниједан од грађевинских објеката које смо навели данас није сачуван; нестали су један за другим у дужем временском периоду, остављајући само местимичне трагове. Ми не мислимо да се упуштамо у даља испитивања о њима. Ипак, две од њих морају привући нашу пажњу због важности делатности која се у њима развијала. Реч је о арсеналу и „цајхаузу“. У 1807—1808. години, као што смо нагласили у почетку овог чланка, устаници су улагали велике напоре да што боље оспособе и опреме своју војску, посебно да развију сопствену производњу разноврсног ратног материјала. У току тих дана, између осталог, настала је и устаничка тополивница. Остаје отворено питање где се она налазила. По нашем мишљењу, подаци које је Грамберг изнео у свом плану могу допринети решењу тог питања. Само, да би се то питање решило, потребно је претходно утврдити који су све послови обављани у арсеналу и „цајхаузу“ у време Грамберговог боравка у Београду, или прецизније речено — у време када је Грамберг радио свој план.

Грамберг је у свом плану дао два податка који се не могу оспорити: прво, у београдском Доњем граду, у пролеће 1808. године, постоје, бар по смештају у две зграде, две војне установе чији је рад, што се види из њихових назива, тесно повезан са наоружањем — арсенал и „цајхауз“, и, друго, место где су се оне налазиле тачно је фиксирано на плану (и то у зградама познатим из ранијих аустријских планова, које су и Аустријанцима служиле за исте потребе). На томе се и завршавају Грамбергова обавештења о овом питању. У свом извештају, мада једном помиње арсенал, он не даје никакве податке о томе који су се послови у њима обављали, сем што је на једном месту узгред напоменуо да се лафети за топове већином израђују у Београду,

⁷⁴ К. Протић, н. д., IX, 73, и план Београда, прилог уз чланак.

а тај податак, иако он то изричито не каже, свакако указује на арсенал или „цајхауз“. Али недостатак Грамбергових обавештења надокнађују други извори. Један други Рус, Д. Н. Бантиш-Каменски, који је, поводом друге ствари, стигао у Београд онога дана када је Грамберг отпутовао, а већ сутрадан, 4. јуна 1808. обишао београдску тврђаву, па и арсенал у Доњем граду, оставио нам је податке који нам недостају. Према његовом саопштењу, у арсеналу (свакако да има у виду зграду коју је Грамберг тим именом означио), „великој каменој згради“, „израђују се пушке, фишпечи, копља, лију се звона, итд.“, а даље додаје да су Срби „почели да лију и топове, али им то није пошло за руком“. Он каже да је ту лично видео први изливени, али недовршен топ,⁷⁵ што наводи на закључак да је тај топ ливен управо у арсеналу. Ови подаци Бантиша-Каменског јасно показују каква је била већ у то време функција арсенала. За овде постављено питање најбитније је његово сведочанство да су се у арсеналу лила звона и топови, што значи да се ту налазила ливница, односно звоноливница и тополивница.

Подаци Бантиша-Каменског дају нам слику стања из средине 1808. године. Други извори нам пружају податке о томе како се делатност устаника на том пољу развијала последњих месеци 1807. и у првој половини 1808. године. Ми смо већ у уводном делу овога чланка, у вези са боравком у Србији артиљеријског мајора Лаврова (сред. децембра 1807 — јануар 1808), поменули рад у арсеналу на изради и барутном пуњењу артиљеријске муниције; треба додати да је Лавров давао упутства и за израду топовских лафета и осталог припадајућег прибора. Велики број података пружају за овај период и аустријски обавештајни извештаји (објављени у Ивићевој збирци докумената из бечких архива). Пратећи сва збивања у Србији, аустријски су конфиденти и обавештајци прикупљали и податке о раду устаника на своме наоружању, па, уколико су им то прилике дозвољавале, и о раду у Доњем граду. Основне податке из Ивићеве збирке о питању којим се овде бавимо први је користио М. Коларић,⁷⁶ а у новије време и С. Гавриловић,⁷⁷ који је, сем тога, употребио, а делом и објавио, нову архивску грађу, али је био у могућности да користи и нове две књиге из Ивићеве збирке, које су последњих година изашле. Пошто су они утврдили извештајни број чињеница (мада код Коларића има неких спорних тврдњи и хипотеза), ми се овде нећемо упуштати у поновно испитивање те грађе, већ ћемо само укратко навести главне моменте.

Већи део података из ових извештаја говори о томе како се у београдском Доњем граду развија једна жива делатност на наоружању

⁷⁵ Д. Б. К. [Дим. Бантыш-Каменский], *Путешествие в Молдавию, Валахию и Сербию*, Москва, 1810, 114; Ј. Вукићевић, *Писма једног Руса о Србији за време устанка*, Звезда, III, св. 2, 1901, 165. — У одломку у коме се говори о производњи оружја Ј. Вукићевић је направила крупне грешке у преводу: „ружъя“ — пушке превела је са оружје, а „пушки“ — топове са пушке; „пикси“ је требало превести са копља уместо штилети.

⁷⁶ М. Коларић, *Проблем наоружања за време првог српског устанка и Карађорђева тополивница у Београду*, *Историјски гласник*, бр. 4 за 1969, 31—33, и *Ко је био први Карађорђево тополивац*, *Зборник Матице српске, Серија друштвених наука*, VII, 1954, 177—179.

⁷⁷ Сл. Гавриловић, *Јован Фогараши, звоноливац и тополивац из доба првог српског устанка*, *Зборник за друштвене науке* М. С., 49, 147—149, и *Грађа о Срему и његовим везама са Србијом 1804—1815*, 1965, 145, 147, 215, 222.

устаничке војске, и то: поправка и окивање старих топова и лафета, израда нових топовских лафета (средином маја 1808. у Доњем се граду, по једном извештају, налазило 80 завршених комада), окивање точкова за лафете, израда копаља од 6 стопа дужине која су се могла стављати и на пушке (сред. маја 3.000 комада било је готових, а нових 3.000 у раду).⁷⁸ Неколико података односи се на ливење звона и топова. Најкасније у јесен 1807. године ливница је била оспособљена за веће послове. Према једном извештају од 2. новембра (21. октобра по ст.) 1807, она је „толико напредовала да је већ три звона са добрим успехом изливено“.⁷⁹ Око месец и по дана доцније говори се већ о намери устаника да се стари неупотребљиви топови прелију у нове, а да је од таквих топова већ изливено 14 звона за Београд и неке манастире.⁸⁰ На свим овим пословима радио је већи број мајстора занатлија (почетком децембра 1807. било их је 30—40), међу којима се помињу и ливци ђулади, што потврђује да су се у ливници лила и ђулад.⁸¹ Читава ова делатност, према тим извештајима, била је концентрисана у Zeughaus-у, у Доњем граду.⁸²

Са ливењем топова ствари стоје нешто другачије. Према аустријским извештајима, први је покушавао да лије топове један мајстор сајџија (Милосав Петковић).⁸³ Прва три покушаја нису му пошла за руком (први — средином фебруара, а трећи — у току маја 1808; у сва три случаја реч је о топовима од 6 фунти). Према овим подацима, он је на томе радио „ван стамболске капије“ (тврђавске), односно „у јеврејском делу вароши“, дакле на Дорћолу, а не у Доњем граду.⁸⁴ После ових неуспеха, посао је преузео један „карловачки звоноливац“ (Ј. Фогараши) који се тада налазио у Београду и који је, према изве-

⁷⁸ А. Ивић, н. д., IV, 1052; V, 69, 70, 92, 147, 261, 597, 611, 613.

⁷⁹ Исто, IV, 900.

⁸⁰ Исто, 1052.

⁸¹ Исто, и V, 597. — Међу овим занатлијама, од децембра 1807, најважнију је улогу, изгледа, одиграо мајстор звоноличац Ј. Фогараши са својим помоћником Ј. Ботом, о чему ће ниже бити речи.

⁸² Већина аустријских извештаја помиње и место где су се обављали послови о којима говоре и увек се употребљава само један назив — Zeughaus, што и само значи арсенал. Тај назив не треба везивати искључиво за ону зграду коју је Грамберг у плану назвао „цајхауз“, већ и за арсенал. У неколико докумената из доба устанка налазимо само назив „цајхауз“, под којим се обухватају свакако обе зграде, односно рад у њима, те је тешко установити како је међу њима извршена подела рада, односно шта се радило у „цајхаузу“.

⁸³ У овим извештајима не помиње се његово име. С. Милутиновић Сарајлија (Србијанка, II, 136) назива га Милосав Таузендкинстлер, а Вук — у причању Ранкеу (Српска револуција, 1965, 99) Милосав Петровић. Међутим, из његовог саслушања у Земуну 21. (9) марта 1809, када се привремено вратио у Аустрију, као и из других аустријских докумената, јасно се види да му је право име Милосав Петковић (А. Ивић, н. д., VI, 1965, 109; Исто, *Документи о устанку Срба под Карађорђевићем*, Загреб, 1920, 344). Био је родом из Смедерева, живео је 15 година у Вршцу, где се и бавио сајџијским занатом, у Србију је прешао, као што каже у саслушању, пре три године и десет месеци, што значи средином 1805. године. У саслушању он говори и о томе да је радио на ливењу звона и топова; до тада је био излио 12 топова и 23 звона.

⁸⁴ А. Ивић, н. д., V, 378, 613, 632. — По С. Милутиновићу (Србијанка, II, 137), први успешно изливен топ од 6 фунти Петковић је доукао пред зграду Совјета „из чаршије доње“, што опет упућује на Дорћол. По Вуковом причању Ранкеу (Исто, нап. 1), Петковић је, после два неуспеха, постигао успех у трећем покушају и излио исправан топ, а затим је у својој кући (не каже где се она налазила) у три одељења уредио неку врсту ливнице топова.

штају од 25. (13. по ст.) јуна 1808, салио добар топ од 4 фунте.⁸⁵ У извештају се не каже на коме је месту топ изливен, али како су Ј. Фогараши и његов помоћник Ј. Бота још од децембра 1807. радили у ливници арсенала, то се може оправдано тврдити да је овај топ ту и изливен. Подсећамо на већ поменути чињеницу да је Д. Бантиш-Каменски у Доњем граду код арсенала још 4. јуна видео један недовршен топ, што значи да се и пре Фогарашијевог успеха на томе у арсеналу радило. Само неколико дана касније, према једном другом извештају, и сајџија М. Петковић је успешно завршио своје покушаје, изливши један исправан топ, али се ни овом приликом не каже на коме месту.⁸⁶

Са овим смо исцрпили податке за период који нас интересује, те се у даља испитивања нећемо упуштати. Напоменућемо само да даљи подаци сведоче о томе да се делатност на производњи ратног материјала у Доњем граду проширивала и повећавала, посебно да се рад на ливењу топова с успехом настављао, а да је средиште целокупне те делатности био стално Zeughaus, односно арсенал. Али, морамо се, ипак, мало осврнути и на то шта су о овом питању писали тројица савременика устанка: Вук Караџић, С. Милутиновић Сарајлија и Л. Арсенијевић Баталака. Њихови подаци не садрже, као документи, прецизније датирање; они се односе делом на почетак рада арсенала, а делом на укупан рад кроз цео период устанка. Ми смо већ навели Вуково казивање Ранкеу о томе како је М. Петковић, после првог успеха, уредио у својој кући неку малу ливницу топова, што би значило да је даље у њој ливо топове. Али ово казивање не налази потврде у другим изворима. Чак и кад би се ово показало као тачно, то не би могло изменити општу слику о раду у Доњем граду и арсеналу, о коме, што је чудновато, Вук не каже ни речи. С. Милутиновић, који каже да је М. Петковић свој први успешан топ излио „у доњој чаршији“ и да је „топхана“ организована тек после овог успеха, приписујући то у за-

⁸⁵ Исто, 786. — У извештају се не помиње име тог „карловачког звоноливаца“. М. Коларић (Ко је био први Карађорђевог тополивац, 178) претпостављао је да је то био Ј. Бота, а К. Петровић (Први српски устанак и Сремски Карловци, Зборник М. С., Серија друштв. наука, 7, 1954, 158) да је то могао бити Ј. Фогараши, о коме је нашао архивски податак да је у то време ливо звона по Срему. Сл. Гавриловић (Грађа о Срему..., 145, 147, 215, 222, 315) објавио је неколико докумената из карловачког магистратског архива из којих се види да је тај звоноливац био Ј. Фогараши, чији је помоћник био Ј. Бота, да је он још 9. јуна (28. маја по ст.) 1807. тражио пасош за прелаз у Србију (што значи да се још тада постављало питање организовања ливнице у Београду), да га је на поновно тражење добио тек 8. XII (26. нов. по ст.) и да се у Србији задржао до јесени 1809, према томе, да се у време о коме говоримо налазио у Београду. Нове податке о Фогарашију дају неки документи из последње књиге Ивићеве збирке (VII—VIII, св. 2, 1966, 405, 421, 453, 470, 632, 640, 661—662, 664—666, 685—687), из којих се види да је овај, заједно са Ботом, поново био у Србији августа—новембра 1810. године и, према једној конфидентској вести, излио око 30 топова од 1—3 фунте. Али ово питање излази из оквира овога рада, те се на томе нећемо задржавати. О свему овоме, и о даљем раду Ј. Фогарашија, вид. Сл. Гавриловић, Јован Фогараши..., 147—151. — Навешћемо и један податак о Ј. Боти. Н. Јорга (Relations entre Serbes et Roumains, Bucarest, 1922, 42, 47) саопштава да се у једној цркви у Крајови налазило једно звоно које је, према запису на њему (Јорга је запис транскрибовао латиницом), излио Ј. Бота 1811. године за Карађорђа, односно за његову цркву у Тополи (Јорга помиње још два звона, од којих је једно, опет у Крајови, Правителствујушчи совјет 1807. године даровао цркви у Београду; у запису, како га је Јорга пренео, нема имена ливца).

⁸⁶ А. Ивић, н. д., V, 813.

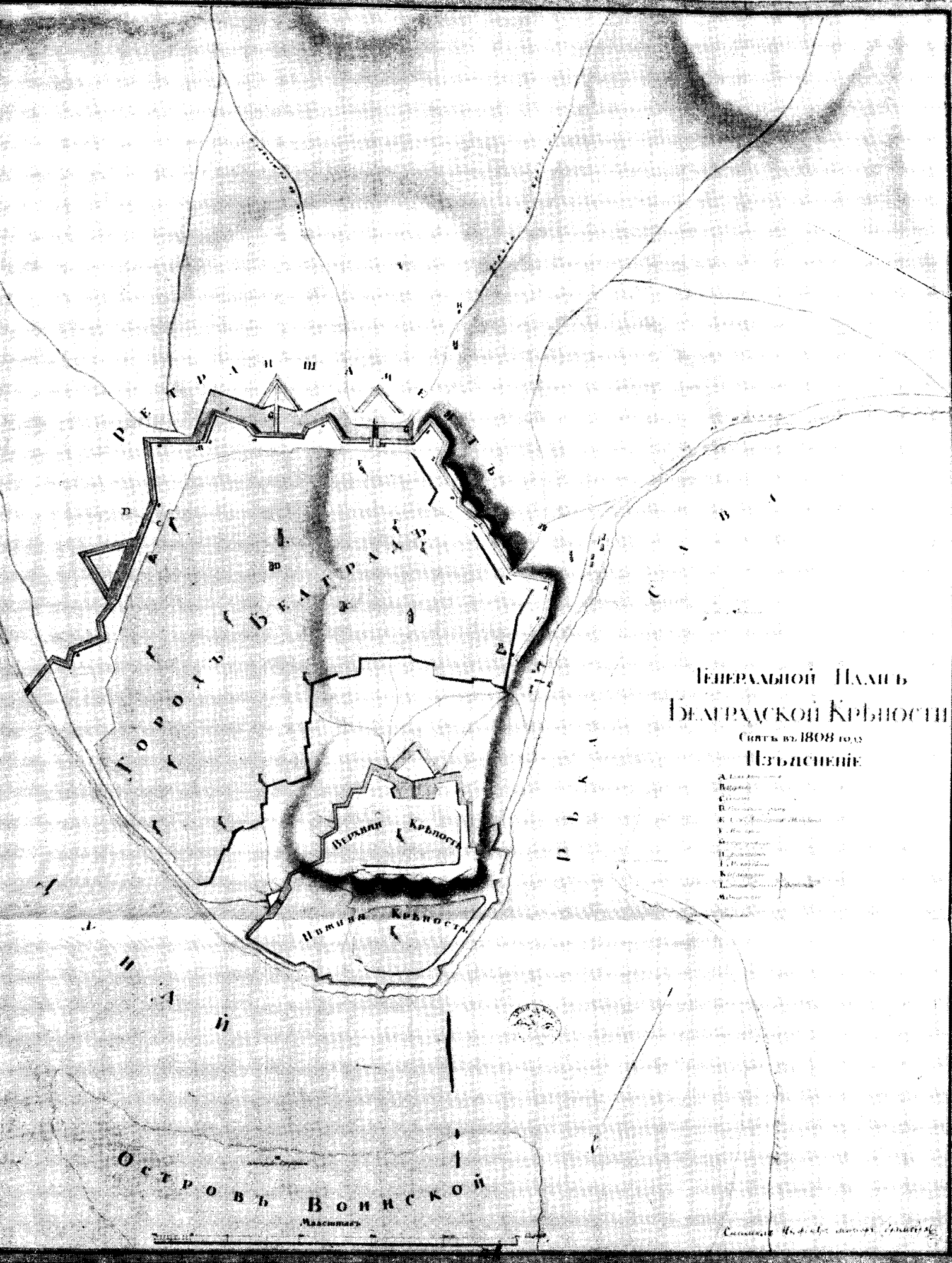
слугу М. Петковићу, што наведени савремени извори не потврђују, сав даљи рад на ливењу топова, картеча, ђулади, бомби и граната, како то сам Сима ређа, према личностима које помиње, везује у ствари за арсенал у Доњем граду, иако Доњи град изричито не помиње.⁸⁷ Л. Арсенијевић Баталака изричито наглашава да су устаници тополивницу и звоноливницу и више радионица за разне војне потребе организовали у београдском Доњем граду.⁸⁸ Дакле, два савременика устанка сведоче да се основна делатност устаника на наоружању, па и ливење топова, развијала у Доњем граду.

Какав се закључак може извући из изнетог материјала?

Када се саберу сви ови подаци, добија се довољно елемената да се створи јасна слика о томе које су све послове на оправци и производњи оружја и војне опреме устаници обављали у Доњем граду, у арсеналу и „цајхаузу“, до средине 1808. године. Ту се радило најпре на оправци старог оружја и опреме (лафети, топови), затим на изради топовске и пушчане муниције (топовска ђулад, пушчана зрна, пуњење), најзад на изради новог оружја (копља, пушке, топови) и на ливењу звона. Из ових података, у ствари, видимо све оне радионице за које Баталака каже да су биле организоване у Доњем граду за разне војне потребе; међу њима су свакако биле и оне које извештачи не помињу, сматрајући их, вероватно, мање важним, а које су израђивале каре за топове, сандуке за муницију и кола за пренос војне опреме. Наравно, нас у вези са постављеним питањем највише интересује рад ливнице, те ћемо подвући основне моменте о томе. Средином октобра 1807. године посведочено је ливење звона, а почетком децембра исте године, поред повећаног ливења звона, и планирање да се стари непотребљиви топови прелију у нове; у време боравка мајора Ларова, у Београду се већ радило на ливењу топовске ђулади; почетком јуна 1808. године Бантиш-Каменски констатује ливење звона, пушчаних цеви и почетак ливења топова, што се потврђује и примерком недовршеног топа који је сам видео (рад М. Петковића на ливењу топова остављамо по страни, јер је, бар у прво време, обављан ван Доњег града). Према томе, у доба Грамберговог боравка у Београду и његовог рада на плану београдске тврђаве, у Доњем граду су већ обављани сви основни послови на наоружању устаничке војске, посебно сви послови везани за рад ливнице, с напоменом да се са ливењем топова тек започело. Најкасније десетак дана по Грамберговом одласку, а вероватно мање, Фогарашки успева да салије први топ, али и тај посао саставни је део раније утврђеног плана и резултат претходних припрема. Сасвим је природно претпоставити да сав тај рад није могао бити непознат Грамбергу, који је толико времена провео на раду у београдској тврђави и од кога устаници нису имали шта да крију. А све то он

⁸⁷ *Србијанка*, II, 136—139. — Сима Милутиновић ту помиње Милоша Сарановца, који је био старешина града и надгледао посао који се у њему обављао, затим два руска „мједолеја“, који су радили у арсеналу, најзад и Тому Милиновића, који је на рад у арсенал дошао после одласка руских мајстора. Уосталом, и сама песма у којој се говори о свему овоме носи наслов „Србски арсенал“. — У поговору *Умотворине Томе Милиновића Моринянина* (Београд, 1847, 38—40) Сима Милутиновић исто каже да су два руска мајстора „у београдском арсеналу топове и јадра лили“, а да се по њиховом одласку 1812. тога посла примио Т. Милиновић.

⁸⁸ Л. Арсенијевић Баталака, *Историја српског устанка*, I, Београд, 1898, 360.

ГЕНЕРАЛЬНОЙ НАМѢ
БЕОГРАДСКОЙ КРѢПОСТИ
Снятъ въ 1808 году
ПЪЯСНЕНІЕ

- А Линія вѣнца
- В Башня
- С Стѣна
- Д Дѣловый ровъ
- Е Контр-форсированная Башня
- У Вѣнчикъ
- М Мостъ
- П Палисадникъ
- Г Г. М. Крѣпостъ
- К Крѣпостъ
- Л Линія вѣнца
- М Мостъ
- Н Нѣтъ

Островъ Воньской
Манастиръ

Составилъ М. Ф. А. Шенбергъ, Генералъ

Графикъ Шенбергъ 1808 года

Сл. 3 — В. А. Грамберг: Генерални план београдске тврђаве